

**ФОЛКЛОРНИ ПРОЕКЦИИ НА МОТИВА ЗА ПОСЛЕДНИЯ
ЦАР – ЦАР КОНСТАНТИН И ЦАР ИВАН ШИШМАН**
Веска Кожухарова-Живкова
София

Темата за последния цар и за последните времена е привличала твърде много автори, които са търсили различни подходи към нея и различни ключове за нейното разбиране в различни изследователски пространства. Т. Ив. Живков още от ранните си изследователски години е привлечен от тази тема – най-вече от трагиката на Иван Шишман в нейната фолклорна интерпретация. Многобройните му връщания към проблема и още по-многобройните му ненаписани размишления припомнят сложността и особена привлекателност на една тема, която очаква все нови и нови интелектуални усилия. Тази наша конференция е още една крачка за разчитане на особения общ фолклорен и нефолклорен текст, съотносим с помненето за последния цар на българите в неговата възможна историческа конкретност и фолклорно „пренаписване”. В следващия текст аз само ще се опитам да припомня някои щрихи в „колективната памет” на „фолклорния човек”, даващи различието между митологичния **грешен** „последен цар” и **нашия** цар – воин, мъченик и по особен начин постигнал безсмъртие.

Името на Цар Иван Шишман „организира” особено мотивно ядро в системата на българските предания и в тях по особен начин се преработват мотиви от други легендарни цикли и митологични архетипи. При разглеждането на темите за „последния цар” се вижда, че Иван Шишман не се вписва в логиката на преданията, представящи падането под робство като резултат на грях, поне не като лична виновност. За разлика от историческите изследвания, в които синът на Сара е видян в друг аспект и без ореол.

Всъщност, в мотивите за последния цар в българския фолклор се открояват два персонажни кръга – единият е за Цар Константин, а вторият – за Цар Иван Шишман, за който Т. Ив. Живков обобщава: „*Иван Шишман може да бъде светец*”, „*той е борец за българската вяра, главното действащо лице в една трагична народна драма,*

последният цар на българите” (Живков 1981: 181). На друго място и в друг контекст Т. Ив. Живков подчертава: „*Носител на грешното начало в двубоя с турците най-често е Цар Константин. Обратното на него Иван Шишман е мъченик за вярата българска*” (Живков 1981: 176). Същият автор поставя в „едно гнездо” разказите за девойките, хвърлили се от скали и преданията за „мъченичеството на Иван Шишман”. Цар Константин е изцяло в митологията (нищо че се търсят конотации с името на последния византийски император), а Цар Иван Шишман е на границата на мита и историята.

Гибелта на Цар Константин е предсказана, защото се е родил **новият цар**, заместникът, който ще отнеме от Цар Константин **бащиното си царство**. Неизбежността на гибелта на Цар Константин тематично е ситуирана главно в коледните песни и е съотнесена с „безвремието” на „мръсните дни” и силата на чудесното дете, което от „мъртво прави живо”. Той е **антагонистът** на Дан Войвода. Той преследва младия Дани и го убива в градината му, подлъгвайки го, че го чака неговото либе, той открадва Малък Дани (Малък Иванчо, Невенчан Иванчо, Малък Павли) и го хвърля в тъмница, за да се отърве от **предопределеното за цар дете**. В крайна сметка **предопределеното за цар** дете побеждава и Цар Константин загива. Царството остава.

Макар че този сюжетен кръг изглежда отделен от другия кръг песни, където направо се говори за предсказанието, направено от „веща птица” (сокол, малко птиче и т.н.), че царството на Цар Константин ще падне (и то действително е разсипано), и в двата кръга са показани натрупаните от него грехове – в единия случай желанието да убие „чудесното дете”, а в другия случай са християнски грехове (влизал с кон в черквата, вземал с маждрака си нафора). Неизбежността на края на Цар Константин е подсказана от чудесата – захвърленото от 3, 7 или 9 години в тъмница дете е живо и си играе със златна ябълка, пише или чете „бяло книже”, понякога до него стоят св. Петка и св. Неделя, а пържените в тигана риби (от другия тематичен кръг) скачат във водата сами. И в песните, и в преданията крайт на Цар Константин е част от **цикъла**, но в песните (особено в първата група) се оглежда архетипът на мита за гибелта и раждането на света, който е

ядрото на целия коледен цикъл. От тук се вижда, че Цар Константин при сравнение с Иван Шишман е сякаш в друго архетипно гнездо – неговият край е дошъл, той е сътворил грехове, споменати или не, гибелта му ще завърши стария цикъл и ще отвори вратите за **новия цикъл с новия цар**. Ще причини хаоса и ще сътвори космоса. Това е вечният кръг.

В мотивното ядро на Цар Константин се срещат старите митове, с историческата конкретика на XIV и XV в., когато реално загиват царства и империи под напора на **назован, ясен антагонист** – нахлуващите турци. Коледните песни с Цар Константин обаче удържат в обща цялост старите архетипи, независимо че се появяват имената на **новите и ясни антагонисти**. И в песните, и в преданията греховете се назовават или поне се подсказват. Нека споменем и най-големия му последен грях – той дава „дървената калъчка”, поверена му от Света Богородица, на турците, не ѝ се доверява, като мисли, че неговата „златна калъчка” ще победи. По-късно, в други предания, тази същата „дървена калъчка” неразумно ще бъде дадена от турския султан на руския цар и това ще доведе до нова победа и началото на нов цикъл, но този нов цикъл е нещо различно от архетипната повтораемост, за която се говори в коледния цикъл. Цар Константин е **отказал** или недооценил покровителството на „висшите сили” и **няма тяхната подкрепа**. Но така или иначе кръгът отново е сключен, за да се даде тласък за ново начало при вечния преход от хаос към космос.

Старите изследователи търсят в песните за гибелта на Цар Константин историческата основа за последния византийски цар Константин XI Драгасес (Ангелов, Вакарелски 1936), но при фолклорните проекции в песни и предания той се извежда от конкретния исторически контекст и се тълкува в по-широкия митологически пратекст за последния цар.

Мотивното ядро за Иван Шишман като последен цар се появява по-скоро в устното предание, в **топонимичната епика** като знак, като следа за една продължителна битка. При Иван Шишман акцентът е върху трагедията на последната битка. Доколкото Цар Шишман (Цар Шишманка) се появява в песните от коледния цикъл, той само се

„мярка” като баща на чудното дете, което е кръстено от Дан Войвода. Той не е част от цикъла и неговото вмъкване в полето на нашата песенна коледна епика, може би е по-скоро някакво по-късно осмисляне на мястото на „последния цар” и новокръстеното негово дете като особен шанс за това ново дете да си върне бащиното царство. Тъй като ние не знаем ясно фабулата на мита, залегнал в коледния песенен цикъл, трудно бихме могли да тълкуваме логиката, по която е вмъкнат на някои места Иван Шишман, но като че ли в подтекста може да се разчете увереност или надежда, че синът на „последния цар” ще бъде „новия цар” или че ще има „нов цар”. В този случай обаче може да се намери особената връзка с Цар Константин, който ще открадне това **чудесно дете, предопределено за цар**, ще се опита да го унищожи, но в крайна сметка оцелялото в тъмнината дете ще придобие **бащиното си царство**. Тук се прокарва идеята, че Цар Иван Шишман и неговите наследници са автохтонните владетели на тази земя и те ще я придобият отново. В някакви по-дълбоки пластове на текста отново се различава **противопоставянето** на Цар Константин и Иван Шишман и **оразличаването** на персонажите в мотивния кръг за „последния цар”. Иван Шишман е част от веригата на **социалната наследяемост** и вечното присъствие на автохтонника в земите му.

Можем да допуснем, че легендарният живот на Иван Шишман започва в целия цикъл на паметни битки, след които лека-полека (и не съвсем полека) Балканите падат под едно дълго и тежко робство, през което е пазена вярата, че и ние сме имали цар и му помним името.

Много любопитна е една приписка в Панегирик от XV в.:

„В лето 1430, когато се написа тази книга, тогава превзеха турците всичкото българско царство при последния император великия Иван Шишман” (Начев, Ферманджиев 1984: 59).

Интересен е коментарът на съставителите: *„Припискарят явно е събрал годината. Българските земи окончателно са овладени през 1396 г., когато пада Видинското царство на Иван Страцимир.*

Отглас на народните легенди и предания за Цар Иван Шишман. Разни места в България претендират да са лобно място на послед-

ния български цар, но най-много са легендите в Самоковско и Софийско. Предполага се, че някога те са представлявали цял цикъл на българското народно творчество”. (Начев, Ферманджиев 1984: 205)

За нас обаче си остава интересно, че припискарят няколко десетилетия след падането на Видинското царство сочи точна година за падането на България под робство и Иван Шишман – като последен цар. Авторът на приписката използва свидетелско време. Освен грешка, това може да означава, че по онова време вече се е формирал цикъл предания за Иван Шишман, че той е продължил да воюва и да не се предава. Макар че няма предание за безсмъртието на Иван Шишман (сравни с Марко, скрит в пещерата), от тази приписка усещаме, че в продължение на много десетилетия са се водели битки по българските земи и според мълвата начело е бил все Цар Иван Шишман и че в хода „на пропадането на Българското царство” се е вграждал в българската легендарна епика образът на царя герой и мъченик.

Това вездесъщо присъствие и тези продължителни битки не могат да бъдат на цар, който народът е смятал за грешен, което не означава, че в обяснителните модели за пропадането на българското царство отсъства проблемът за грешността (вкл. и за предателството) на българите изобщо, на конкретните хора от конкретната локалност, а и на самите владетели. Изследователите, търсейки историческите личности зад всяко предание, са разделили Шишмановци на групи, а „сресаните” и нормализирани текстове понякога носят само зърната на мита и отблясъка на спомена, съхранен в мълвата.

При всички случаи ядрото около Иван Шишман остава свързано с **чудото**. Да припомним преданието за бягация Иван Шишман, гонен от турците и за узрелите по чудесен начин дини малко след заминаването му – точно както той е предсказал. Всъщност, не е важно от къде е бягал и за къде е бързал, а това, че се е **случило чудото**, което нарежда Иван Шишман сред персонажи от друг порядък, владеещи особени сили или имащи покровителството на висши сили.

Най-значимото предание, това за гибелта на Иван Шишман край Самоков, като че ли организира мисленото, знаеното, вярваното за

последния цар в една системност, която ни обръща към **оставянето на знаците** и изграждането **на мрежата на паметта**, ситуирана в определено пространство, именовано по определени правила, чрез които трябва да се запази **споменът**, т.е. да се **споменава станалото**, да се **предава** станалото, за да остане в паметта, да се **знае**. Това **именоване на пространството** е подчинено на определена фабула, имаща за задача да не се губи споменът и да се превърне природният феномен в сакрален чрез едно преосмисляне и свързване на митологично и исторично, т.е. за „написване” на специфичен „топонимичен епос”, маркирал преданието.

Великолепното изследване на Росен Малчев за персонажа, бягащ (ходещ, летящ) без глава (или с глава в ръцете си) показва архетипите на едно митологично мислене, което по определен начин сакрализира определено пространство, но и ни дава ключове за разбирането на сюжетиката от Самоковския край и гибелта на Иван Шишман (Малчев 2000). Най-важни са може би **вечните знаци**, които остават – и най-значимите от тях – седемте „Цареви кладенци”, избликли от пръските от кръвта на Царя или при седемте удара в земята – от падналата глава, даващи топографията и сигнализацията на помненето.

И в самия край на Иван Шишман се оглеждат представите за принадлежност на Царя към свещените персонажи. В един вариант на преданията обезглавеният (или с глава в ръце) Иван Шишман **литнал** към Светия Отец (Иван Рилски). В друг вариант *„неговите си войници го закопали горе на нашата планина, а турците го отели и потурчили, та не давали никой да припари там”* (БНТ 11 1963: 117). И още: *„Гробът му състои от натрупани камения в дължина шест аршина. Турците това място викат Касъм Ефенди, т.е. Свети Димитрия, и честат гроба като свят”* (БНТ 11 1963: 118).

И в двата случая имаме „натрупване на святост”, както казва по друг повод К. Рангочев. В единия вариант Иван Шишман се приобщава към Иван Рилски и общобългарската съкровищница на свещеност, а в другия турците чрез него „приписват” святост на своите места за поклонение. Защо Касъм Ефенди и каква е връзката със св. Димитър? – това е вече самостоятелно поле за разсъждения и търсения. Вероятно е, че преди да бъде преименуван в Касъм Ефенди,

Иван Шишман вече е имал във формирация се легендарен цикъл за последния български цар **съпроекции** със светеца – воин, помогнал на българите да възстановят своето царство след византийското робство. Приемливо е обаче да се мисли, че отделните варианти сочат пътищата за **приобщаване** на Иван Шишман към **светите персонажи**, получили висшата подкрепа и покровителство, чрез които се очертава образ на светец и мъченик.

В горния текст са изведени „чистите позиции” в оценката на Цар Константин и Иван Шишман в общата мрежа на сблъсъка на митологичното и историческото. Истината е, че песенни текстове и предания дават мотивни прониквания, при които „случките” с двата персонажа са разместени. И Цар Константин „ходи без глава”, защото главата му и едната му ръка са отсечени от неговия слуга. Почти същата ситуация имаме и с Иван Шишман, но в този случай това деяние е особен грях и затова е разлюляна цялата Света Гора. Могат да се дадат и други паралели. Въпреки тези влияния и дори текстови размествания, налице е ясно отграничаване на оценъчното ситуиране на двата персонажа в различни полета. Иван Шишман остава отвъд греха. Той е свързан с надеждата и известната песен: „Откак се е, мила моя майно льо...”, която (независимо дали е автентично фолклорна или е начален плод на **надфолклорни усилия** с книжовен произход) си остава оня апотеоз за неспиращия поход на Цар Иван Шишман, на Сам Цар Иван Шишман и може би апотеоз на надеждата.

Остава и поуката, която не е само героична...

Искам да завърша с откъс от интервю на Елка Дроснева с Т. И. Живков, правено през 1994 г. и публикувано през 2005 г., в което интервюираният многократно се връща към темата за Иван Шишман и прави паралели с Крали Марко и с хайдушките предания.

„Но има и едно предание, което аз определям като притча – казва Живков, – преданието за гибелта на Иван Шишман, на последния български цар. (Следва преразказ на преданието. В.Ж.) Та си мисля защо е притча това предание. Вече имам достатъчно години зад гърба си, за да знам, че често има хора, които вярват – без да знаят – с отсечена глава, докато дойде един момент, в който осъзнават,

че това някъде някой го е сторил, разбира се, не със сечивата, с които е отсечена главата на Цар Иван Шишман”. (Дроснева 2005: 23-24)

Наистина преданията за Иван Шишман имат своя актуален прочит във всяко време. И за притчата, и за вярата, че след всеки хаос идва ред и ново начало.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Вакарелски 1936: Сенки изневиделица. Съст. Божан Ангелов и Хр. Вакарелски. С.

БНТ 11 1963: Българско народно творчество в 12 тома. Т. 11. Народни предания и легенди. Отбр. и ред. Цв. Романска и Ел. Огнянова. С.

Дроснева 2005: Дроснева, Е. Неизлъчени интервюта с професор Тодор Иванов Живков. – В: Съкровището. С.

Живков 1981: Живков, Т. Ив. Фолклор и съвременност. С.

Малчев 2000: Фолклор и православно християнство (По наблюдения върху културното пространство на Рилския манастир). – Български фолклор, кн. 3, 2000, 52-62.

Начев, Ферманджиев 1984: Писахме да се знае. Преписки и летописи. Съст., ком. и бел. В. Начев и Н. Ферманджиев. Превод В. Начев. С.

FOLKLORE PROJECTIONS OF THE MOTIVE ABOUT THE LAST TSAR – TSAR KONSTANTIN AND TSAR IVAN SHISHMAN

Veska Kozhuharova-Zhivkova

Sofia

Abstract

The theme about The Last Tsar and The Last Time attracts many authors who search different approaches to it and different keys to its understanding. Todor Ivanov Zhivkov had also worked on this theme – mainly in connection with the tragic destiny of Tsar Ivan Shishman in its folklore interpretation. This article is one step more to the understanding of the general folklore and non-folklore text about The Last Tsar of the Bulgarians in its historical concreteness and folklore „rewriting”.